

Дәріс №8.

Тақырыбы: Батырлар жыры

Жоспар:

1. Батырлар жырының жиналуы және зерттелуі
2. Батырлар жырының тарихпен байланысы
3. Батырлар жырының халықтық сипаты
4. Батырлар жырының құрылысы

Мақсаты: Батырлар жыры туралы түсінік беру. Жанрлық белгілерін, жиналу, жариялау, зерттеу тарихын меңгерту. Шығу мезгілі туралы, түркі қағанаты, оғыз қыпшақ, ноғайлар дәуірімен жоңғар шапқыншылығы кезіндегі оқиғалардың бейнеленуіне тоқталу. Батырлар жырының идеялық нысанасы, тақырыбы, халықтық сипатына шолу жасау. Батырлар жыры мен көне эпостық байланысы, бір – бірімен сабақтастығын түсіндіру. Батырлар жырындағы уақыт, жырлаушы уақыты, сюжеттік уақыт, эпикалық уақыт дәстүрі туралы түсіндіру.

Негізгі ұғымдар: батырлар жыры, жанр, тақырып, идея, сюжет, уақыт, эпикалық, бейне.

Қазақ ауыз әдебиетінің ертеден келе жатқан күрделі саласының бірі - батырлар жыры. Бұл жырлардың көпшілігі халықтың отанды сүю, басқыншы жаудан ел қорғау, халық үшін ерлік еңбек ету тұрғысынан туған. Басқыншы жаудың шабуылдарына қарсы аттанған, одан ел-жұртын қорғап қалған батырларды, олардың ерлік істерін ардақтап халық аңыз- әңгіме, жырына қосқан. Сондай-ақ, халық адал еңбекті, еңбек адамдарының көпшілік үшін жасаған істерін де жырлаған, оған да ерлік сипат берген. Еңбек адамдарының ерлік ісін ел қорғаған батырлықтың ісінен кем санамаған. Сондықтан да бұл екеуі халықтың ерлік істі суреттейтін батырлар жырының негізгі әңгімесіне айналған.

Әрине, батырлар жыры бір ғасырдың ғана жемісі емес. Ол халықтың ертедегі тұмыс-тіршілігіне, тарихына, қоғамдық өміріне байланысты туып, солармен бірге жасасқан. Сондықтан да батырлар жыры өзінің қалыптасын даму жолында талай қоғамдық және таптық тілектерге сәйкес көптеген өзгерістерге ұшыраған; әрбір тарихи кезеңнің, қоғамдық және таптық ой-сананың, көзқарастардың алуандаған әсерін бойына жинай берген. Әрбір қоғамдық құрылыс, әрбір тап батырлар жырын өз тілегіне, өз мүддесіне сай етіп өзгертіп те отырған, олар батырлар жыры арқылы өздерінің қоғамдық және таптық ой-пиғылын таратуға тырысқан.

Сондықтан да біздің міндетіміз - талай ғасырмен бірге жасасқан, өзінің қалыптасып даму жолында әртүрлі қоғамдық жағдайларға, таптық тілектерге сәйкес көптеген өзгерістерге ұшыраған батырлар жырын сын көзімен бағалау; олардың ішінен халық тілегіне сай келетіндерін іріктеп ала білу болып табылады.

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің ел арасынан жиналуы өткен ғасырдан басталады десек, мұны батырлар жыры жөнінде айтуға болады. Батырлар жыры да ел арасынан ХІХ ғарырдың ішінде жазылып алына бастады. Бұл жөнінде де зор еңбек еткендер жоғарыда аталған адамдар еді. Бұған, әсіресе, Ш.Уәлихановтың, В.Радловтың, Н.Ильминскийдің, Г.Потаниннің, А.Васильевтің, Ә.Диваевтың т.б. жинап бастырған батырлар жыры дәлел. Дегенмен батырлар жырының молынан жиналған кезі кеңестік дәуірде болды. Қазақ Ғылым акедемиясының қолжазба қорында батырлар жырының, көлем жағынан ғана алғанда, алты мың баспа табақтай болуының өзі - кеңестік дәуірде ауыз әдебиетін жинау ісіне көп көңіл бөлініп келе жатқандығын сипаттайды.

Батырлар жырын зерттеу ісі де кеңестік дәуірде қолға алынды. Батырлар жыры жайында газет, журналдық мақалалардан бастап, кандидаттық, докторлық диссертацияларға дейін еңбектер жазылды, орта мектепке арналған оқу құралдары көлемінде зерттелді. Кеңестік дәуірде қазақтың батырлар жырын зерттеуде С.Сейфуллин (Қазақ әдебиеті, 1932), М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, А.С.Орлов, Н.С.Смирнова, Т.Сыдыков секілді әдебиетші-ғалымдар бірсыпыра жұмыстар жүргізді. Бұлардың еңбектері ірілі-ұсақты кемшіліктері бола тұрса да, батырлар жырын ғылыми тұрғыдан зерттеудің алғашқы бастамасы еді.

Қазақтың ауыз әдебиеті халықтың ертедегі тұрыс-тіршілігіне, тарихына байланысты туды десек, мұны батырлар жыры жайында да айтуға болады. Батырлар жырының алғашқы ұсақ үлгілері сонау ерте заманда, көне-рулық құрылыс кезінің өзінде-ақ туа бастаған. Сол кезде қазақтың тарихта аттары мәлім рулары: үйсін, қаңлы, қоңырат, керей, қыпшақ т.б. өздерінің ру тәуелсіздігін сақтап қалу үшін күрескен. Мұндай күрестер кезінде әр рудың батырлары өз руларын қарсы жақтың шабуылдарынан қорғап қалу жолында ерлік жасаған. Олардың бұл жолдағы ерлік істері ру арасында өлең-жырға, аңыз-әңгімеге айналған.

Дегенмен, көне-рулық құрылыс кезінде туған батырлар жырының үлгілері толығынан сақталмаған. Оның кейбіреулері кейіннен, ауыз әдебиетінің басқа түрлерімен қосылып, араласып кеткен. Сондықтан батырлар жырының алғашқы үлгілерінің жалпы жайын, сипатын дәлелдеп айту өте қиын.

Қазақта батырлар жырының көбірек туған кезі ХІV- ХVІІІ ғасырлардың арасы секілді. Осы аталған кезендерде бүгінгі қазақ халқының көне тарихында бірнеше елеулі оқиғалар болып өтті. (Бұл жерде бір жағдайды ескерте кетелік. Тарихтың айтуынша, ХV ғасырға дейін «Қазақ» деген тұтас халық болмаған, жеке бытыранқы рулар болған. Олардың бәрі «ноғайлы» деген жалпыға бірдей атпен аталған. Кейіннен, ХV ғасыр ішінде, бұл рулардың көпшілігі бір жерге қосылып, содан былай қазақ хандығы құрылған.) Бұлардың ішінен бастылары төмендегілер еді:

ХІІІ ғасырдың басында монғолдардың Шыңғыс хан бастаған шапқыншылары Қазақстан мен Орта Азияға жорық жасайды. Әскери күші

мығым құрылған Шыңғыс хан жергілікті халықтардың қанын судай ағыза отырып, оларды өзіне күшпен бағындырып алады. Монғол шапқыншылары мұнымен қанағаттанбай, Иран мен Иракка, Кавказдық елдерге және Еуропаның оңтүстік шығысына қарай да шабуыл жасайды. Бұл жерлерде де олар өздеріне қарсылық көрсеткендерді аяусыз қырып-жойып, басып-жаншып отырады, зорлықпен үстемдік жүргізеді. «Бағынған» жерлерді Шыңғыс хан өз балаларына, туған-туысқанына, нояндарына бөліп береді. Олардың әрқайсысын жеке ұлыс (мемлекет) деп жариялайды. 1240 жылы Жошының (Жошы Шыңғыс ханның баласы) ұлысы құрылады. Мұны тарихта Алтын Орда деп атаған.

Шыңғыс хандықтар (Алтынордалықтар) қарамағындағы елдерді ауыр азапқа салып, қорлық көрсетеді. Ауыртпалықтың зілді салмағы еңбекші халыққа түседі. Жергілікті рулардың шонжарлары Алтынордалықтармен қосылып алып, еңбекші бұқараны қан қақсатады, қанауды күшейтеді. Мұнымен қатар, Алтынордалықтардың өз араларында да талас-тартыс, күрестер болып тұрады. Оның зардабы да халыққа тиеді. Шапқыншылық, ел талағыштық жорықтарын олар өздерімен көршілес елдерге, соның ішінде, орыс жеріне де жасайды. Мұндай шапқыншылыққа төзе алмаған орыс халқы, өзінің ер жүрек батыр ұлы Дмитрий Ивановичтің (Донскойдың) бастауымен күреске шығып, 1380 жылы қыркүйек айының 3-де Куликово даласында Алтынордалықтарды талқандап жеңеді. Осыдан былай Алтын Орда ыдырай бастайды.

Алтын Орда ыдырағаннан кейін, оның орнына үш хандық (Қырым, Қазан, Астрахань хандықтары) құрылады. Бұлардың арасында да феодалдық талас-тартыстар, шабуыл жасап, ел талаушылық әрекеттер күшейе түседі. Осындай талас-тартыстың салмағы мен ауыртпалығы еңбекші бұқараға қатты батады. Бірақ, бұған халық көндігіп отырмайды, қарсы күреседі. Міне бұл келтірілген тарихи деректер батырлар жырының тууына әсер етеді.

Қазақта батырлар жырының тууына зор әсер еткен екінші бір жағдай болды. Ол - қазақтар мен қалмақтардың арасындағы қарым-қатынастар, көп заманға созылған күрестер еді.

Тарихи деректерге қарағанда XVII ғасырдың қарсаңында, қазақпен көршілес қалмақтар күшті мемлекетке айналады. Қалмақтың шонжарлары, феодалдары әскери күштерін біріктіріп, өздерімен көршілес елдерге талай рет шабуыл жасайды. Олардың шабуылына ұшырағандардың бірі қазақ елі еді. Қалмақтың шонжарлары қазақ еліне шабуыл жасағанда, қазақтардың шұрайлы жерін, кең қонысын, мал-мүлкін тартып алуды, қазақ елін күл етуді мақсат етеді.

Осы мақсатпен қалың қалмақ қолы 1723 жылдың көктемінде қазақ еліне шабуыл жасайды. Олар Жетісуды, Талас, Қаратауды тартып алады да, Сырды өрлей Аралға дейін аттанады. Арқаны арандайды. Қалмақ шонжарлары және олардың шапқыншылары қазақтарды қан қақсатады, қырғынға ұшыратады, ауылдарды өртейді, жас балаларды найзаның ұшына түйреп отқа лақтырады. Шапқыншылардың әрекеттерінен үрейі ұшқан қазақтар бұрынғы ата мекенін,

қонысын тастап жер ауады; ата баладан, аға қарындастан айрылады; халық басына қара түнек орнайды. Бұл бір қайғылы кезді қазақ халқы «Ақтабан шұбырынды Алқакөл сұлама» деп атайды.

Бірақ, қазақ халқы басқыншылардан бұға бермейді, күш біріктіріп жауға қарсы күреске аттанады, әскери жасақтар құрады. Бұларды адал ниетімен халқын сүйген ер жүрек батырлар бастайды. Қазақтар алғаш рет қалмақ басқыншыларына Бұланты өзенінің (Сарысу өзенінің орта ағысының батыс жағы) бойында қатты тойтарыс беріп, жауды жеңеді. Бұл жер «Қалмақ қырылған» атанады.

Бұланты бойындағы жеңіс қазақ халқын рухтандыра түседі, халықтың күші бұрынғысынан арта бастайды. Басқыншы жауға қарсы ұзаққа созылған күрестерде, шапқыншыларда ел-жұртын қорғауда қазақ жігіттері тамаша ерлік-батырлық жасайды. Өзінің тәуелсіздігі үшін күрескен қазақ халқы басқыншыларды талқандап жеңеді де, 1729 жылы жауды қазақ жерінен аластайды.

Алайда, қазақ халқы қалмақ басқыншыларының қайталап шабуылдау қаупінен мүлде арылып кетпейді. Сондықтан да қазақ халқы өзіне қорған болатын күшті іздейді. Ол күш ұлы орыс халқы болады. Қазақ халқы Ресей мемлекетінің қарамағына ене бастайды. Бұл жағдай кейіннен, қазақ елін қалмақтардың шабуылдауынан құтқарып алады. Ресейдей күшті мемлекеттің қанаты астына енген қазақ елін қалмақтар баса-көктеп шабуылдауға батылы бармайды.

Қалмақ басқыншыларына қарсы қазақ халқының жүргізген ерлік күресі ауыз әдебиетінен ерекше орын алды. Халық өзінің ауыз әдебиетінде «Ақтабан шұбырынды» жылдарын («Басынан Қаратаудың көш келеді») ғана елестетіп қойған жоқ, ол басқыншыларға қарсы қазақ халқының ерлік күресін, батырлық күшін, жеңісін суреттеп, жырына қосты. Осы негізде халықтың батырлық тұлғасын, ерлік күресін сипаттайтын батырлар жыры туады. Міне, қазақтың ертедегі батырлар жыры жоғарыда айтылған тарихи кезеңдердің, ұлы оқиғалардың елесін беру негізінде туып қалыптасады. Бұдан, әрине, батырлар жыры тарихи құжат деген ұғым тумайды. Әдебиеттік шығармалардың қандайы болса да, белгілі оқиғалардың тарихи құжаты болып табылмайды. Батырлар жыры да сондай. Олар өткендегі оқиғалардың сәулесін елестетуші, тарихи оқиғаларды суреттеу негізінде туған көркем шығарма болып қана танылады.

Қорыта келгенде, қазақта батырлар жырының тууына осы аталған екі жағдай үлкен әсер етті деуге болады. Батырлар жыры қай кезде болса да белгілі бір таптың арман-мүддесін, қоғамдық көзқарасын білдіріп отырады. Батырлар жыры халықтың тұрмысында, тарихында болған елеулі оқиғаларды көркем бейне арқылы жинақтап бейнелейді және ол оқиғаларды халық өзінше бағалайды, өзінің көзқарасын білдіреді. Қоғам өміріндегі игіліктерді, рухани мәдениетті, тарихты жасаушы, оларды алға бастырушы негізгі күш - халық деп үйретеді.

Бұл айтылғандар батырлар жырының халықтық сипатын ұғынуымызға толық мүмкіндік береді. Оны мынадан байқауға болады. Біз жоғарыда қазақтың батырлар жыры өткендегі тарихи оқиғаларды жырлау негізінде туды дедік. Ол оқиғаларды халық жырының бағалауы бір басқа да, феодалдық жырдың топшылауы, бағалауы екінші түрде. Аталған оқиғаларды феодалдық жырлар үстем таптың, халықты езу-шілердің тұрғысынан бағалайды. Феодалдар мен хандар өздерінің халықты езуін, шапқыншылық, ел талағыштық, қанқұмарлық іс-әрекеттерін «ерлік» деп жырлайды. Сондай-ақ, феодалдық жырлар көбінесе жеке адамдардың істерін суреттеуге, даралықты, жеке меншіктілікті дәріптеуге көңіл бөледі. Жеке адамдарды дәріптегенде, олардың көпшілік үшін атқарған қызметін айтып ардақтамайды, асса ат төбеліндей қанаушылардың, қалса олардың қара басының даңқын көтеру үшін дәріптейді. Осы жолда олардың ел талағыштық, қанқұмарлық, шапқыншылық жорықтарын «ерлік» деп жырлайды, сөйтіп, тарихи шындықты бұрмалайды. Бұған «Ер Сайын» жыры мысал болады.

Ал халық тудырған батырлар жыры қоғамдық мәселелерді, ең маңызды тарихи оқиғаларды көпшілік бұқарасының тұрғысынан бағалап жырлайды. Халықтық жырлар аталған мәселелерге сын көзімен қарай отырып, оған өзінің таптық көзқарасын, бағасын білдіреді. Бұл алуандас жырлар халық бұқарасының күш-қуатын, арман-мүддесін, күресін бейнелеуге мән береді, тарихи шындықты бұрмаламай, оны сақтауға тырысады. Халық жырларында жеке адамдардың мүддесінен гөрі көпшілік мүддесі, халық бұқарасының арман-тілегі баса жырланады. Жеке адамдар бұқара көпшіліктің арман-мүддесі үшін күресуші, соны жүзеге асырушы ретінде ғана алынады. Олар халықты езушілерге қарсы күрес жүргізеді, еңбек адамын азаптан, құлдықтан, ауыр өмірден құтқару үшін, халықты шаттық бақытқа жеткізу үшін әрекет етеді, сол үшін алысады. Мұның мысалын «Қобыланды батыр» жырының Мергенбай, Нұрпейіс, Біржан, Есмұрат, Мұрын, Айса айтқан нұсқаларынан, «Қамбар батыр» жырынан айқын көруге болады.

Халықтың жырларында халық бұқарасының ел қорғаудағы арман-мүддесі айқын суреттеледі. Онда батырлардың міндеті: бөтен елді талап алуға әрекет етпеу, өз еліне басқыншылар шабуыл жасай қалса, оған қарсы аттану, адал еңбек ету, халыққа қамқор болу екендігі көрсетіледі. Халықтық жырлардағы батырлар қара басының даңқы үшін емес, көпшілік үшін, халық үшін қызмет атқарады. Халықтық жырлар ел мен елдің арасында достық қатынас орнауын, тыныштық болуын көздейді, соны аңсап арман етеді. Осы жолда еңбек еткен, сол үшін күрескен батырларын ардақтайды, ал бұған керісінше әрекет жасағандарды сынайды.

Бұл айтылғандардың бәрі халық тудырған батырлар жырына тән қасиеттер, олардың халықтық сипаты да осыларға байланысты.

Батырлар жырының қайсысы болса да оқиғаға құрылады, желісіз жыр болмайды. Жырдың желілік құрылысы жырдағы басты кейіпкер жайын, оның ағайын-жұрты, жолдас-жоралары және олардың бір-бірімен қатысы, қуанышы

мен күйініші, алыс-тартыс жорықтары, жау адамдарының іс-әрекеттері жайын суреттеуден туады.

Қазақтың батырлар жырының құрылысын сөз еткенде, оның көпшілігіне тән ерекшеліктің бірі - жырдағы оқиғалар басты кейіпкерлер төңірегінде болатындығында. Кейбір жырлардың оқиғалары көбінесе басты кейіпкерлерге байланысты алынады да, солар арқылы дамиды. Бұған мысал ретінде «Қобыланды батыр» мен «Ер Тарғын» жырын келтіруге болады. Жырдың мұндай құрылысы, яғни оқиғаны басты кейіпкер арқылы дамыту - оқиғаны тізбектеп жырлау әдісі деп аталады.

Қазақтың батырлар жырында оқиғаның басталуы әртүрлі болып келеді. Кейбір жырлар («Ер Тарғын», «Қамбар») әңгімені басты кейіпкердің ер жетіп, есейген кезінен, содан былайғы жерде жасаған ерлік істерін сипаттаудан бастайды, жырдың желісін осылай құрады. Ал енді бір жырларда («Алпамыс», «Қобыланды батыр») жырдың арқау желісі әріден, яғни басты кейіпкердің дүниеге келмей тұрған шағынан тартылады. Осыдан былай жырдың әңгімесі өрістей, сатылап өрлей, дами береді. Сондай-ақ кей-кейде батырлар жырының оқиғасы басты кейіпкердің (мысалы, «Ер Тарғынның») бірден іс-әрекетке кірісуінен басталады. Жыршы ақындар өздерінің жырындағы басты кейіпкер жайын айтпастан бұрын, оның кім екендігімен тыңдаушыны таныстырмай тұрып, батырдың ұрыс үстінде жасаған ерліктерін суреттейді. Содан кейін ғана ақын батырға оралып, жырдың оқиғасын ілгерілете жөнеледі.

Батырлар жырының құрылысы арқау-желілі әңгімелер-ді қиыннан қиыстырып айта білу, әрбір оқиғаны тартымды етіп суреттеу, негізгі ойдың желісін бұзбай, бір оқиғадан екіншісін тудыру, әрбір ұсақ бөлшектің өзін сипаттай жырлау жыршы ақындардың шеберлігіне байланысты болып отырады.

Қазақтың өлең құрылысы жайын зерттеушілердің айтуына қарағанда, Абайға дейін өлеңнің негізінде екі-ақ түрі болған. Біріншісі - он бір буынды өлең, екіншісі — жыр.

Батырлар жыры өлеңнің жеті-сегіз буынды жыр түрімен айтылған. Өйткені ерлік қимылды, атыс-шабыс, жорықтарды түйдектете, асқан шапшаңдық шабытпен айту үшін өлеңнің оралымды түрі - жыр болған. Мұның үстіне өлеңді суырып салып (импровизация) айту үшін де қолайлысы жыр деп танылған. Жырда ұйқасымнан гөрі буын санына, ырғақ- екпінге ерекше мән берілген. Ал он бір буынды өлең жорық, аттаныс, соғыс сипаттарын беруде, оқиғаны үсті-үстіне түйдектете айтуда жыр секілді жеңіл, оралымды-ұшқыр келе бермеген. Он бір буынды өлең ойланып айтуды, ұйқасымның үнемі болып отыруын керек еткен.

Әрине, батырлар жырының барлығы жеті-сегіз буынды жыр түрінде айтылған жоқ. Кейбір жырлар өлеңнің жыр түрін сақтаса, енді біреулерінде он бір буынды өлеңде, тіпті қара сөз де кездеседі. Оның себебі - жырдың оқиғасына байланысты секілді. Егер жырда ерлік, аттаныс, жорық, күрес жайы айтылатын болса, онда өлеңнің жыр түрі қолданылатыны байқалады. Ал, жырдың оқиғасы ерлік күрес жайынан ауысса, онда жыр он бір буынды

өлеңмен немесе қара сөзбен айтылады. Мұның мысалын «Алпамыс» пен «Қамбардан» көреміз.

Өлеңнің жыр түріне тән негізгі шарт - буын саны мен ырғақ, екпінінің бір калыпта болуында секілді. Жыршы ақындардың бәрі де осы шартты қатты ескеріп отырады, жырдың буын санын жеті-сегізден асырмайды, ырғақ пен екпінді де сақтайды. Ал өлеңнің ұйқасымы, жол саны жыр түрінде әртүрлі болып келеді.

Батырлар жырында белгілі бір пікірді білдіретін, соны түйіндейтін шумақтың саны кем дегенде төртеу, асса 20-30 тармаққа дейін барады. Өлең тармақтарының санына қарай ұйқасымы да әртүрлі келіп отырады. Кейде өлең жолдары қатарынан немесе ерікті, аралас, шұбыртпалы түрлерінде ұйқасады.

Батырлар жырында дыбыс қайталаудың алатын орны үлкен. Ол жырдағы оқиғаларды дамыта және көркемдеп айту үшін қолданылады. Мұнымен қатар, жыршы ақындар жырға қосып отырған оқиғасының қай мезгілде болғандығын аңғару үшін де кейбір дыбыстарды қайталайтындығы байқалады. Жыршылар дыбыстарды қайталағанда өлең жолдарын қатарынан бір дыбыстан бастайды. Кейде бір тармақтағы барлық сөздерді не дауысты (ассонанс), не дауыссыз (аллитерация) дыбыстан құрастырады. Кейбір жырларда кісі аттарының өзі бір дыбыстан басталатындығы бар. (Мәселен, «Қобыланды батыр» жырындағы кісі аттары: қарақыпшақ Қобыланды, Қиятұлы Қараман, Құртқа, Қарлыға, Қазан болып келеді.) Бұл айтылғандарға бір-екі мысал келтірейік.

Қобыланды батыр Алшағырдың тұтқынынан ел-жұртын құтқарып алады. Мұны жыршы ақын:

Қаладан шығып көп қыпшақ,
Қойдай маңырап шуылдап,
Қозыдай маңырап дуылдап,
Қобыланды ерге қосылды;
Қабыл болды бұл сапар,

Қобыланды ердің тілегі, -деп суреттейді. Жыршы кілең дауыссыз дыбыстарды қайталап отырып, айтылған әңгімелердің осы сағатта болғандығын аңғартады.

Жыршы ақындар қайталау ретінде дауысты дыбыстарды да пайдаланады. Мұны олар көбінесе жырдағы адамдардың кескін-кейіпін жасау үшін, олардың өткен кезде кім болғандығын баяндау үшін қолданатын секілді. Дауысты дыбыстарды қайталауымен жыршылар адамның сырт келбетін суреттейді. Мәселен, Қобыланды батырдың алдынан қарсы шыққан Қазан батырды Біржан ақын:

Қара қасқа ат мінген,
Ат құйрығын шарт түйген,
Алдына дабыл төңкерген,
Артына сауыт бөктерген,
Аламанға дем берген,
Азды көпке тең көрген, -

деп Қазанның өткен кезде қандай батыр болғандығын бейнелейді.

Қазақ қаһармандық эпосының әрқайсысын жалпылама белгілеріне қарай жинақтар болсақ, ең алдымен, олардың сюжеттік құрылымындағы ұқсастықтарды инвариант (қайталанатын мотивтің жалпы тобы мен рет тәртібі) түрінде төмендегіше жіктеуге болады. Батырға тән балалық шақ және кейіпкердің үйленуі (батырларға лайық құдалық): 1) суреттеу, орта (тайпа, ата-ана, ел-жұрт) туралы сөз; 2) кейіпкердің ғажайып жаратылысы; 3) батырға тән балалық шақ; 4) алғашқы ерлік; 5) қалыңдық туралы хабар (қалыңдығын іздеу); 6) қалыңдықпен сынға түсу, белдесу (немесе күйеу жігіттер арасындағы бәсеке); 7) жеңіс және кейіпкердің қалыңдығымен оралуы. Батырларға тән ерліктер: 1) жаудың шабуылы туралы хабар; 2) жорыққа аттану; 3) батырлардың белдесуі (кейде жорық сәтсіз болып, батыр тұтқынға түседі); 4) жекпе-жек және кейіпкердің жеңісі; 5) жеңіспен елге оралу. Жаудан (күлдан, бақталастан) елін (тайпаны, қалыңдықты, туған-туысты, елін) азат ету: 1) қалыңдық туралы немесе туған-туыстың тұтқынға түскені (қорлық көргені) жөнінде хабар (түс көру, белгі берілуі); 2) дұшпанның, бәсекелестің немесе күлдың кейіпкердің қалыңдығына үйленуді ниет етуі; 3) қалыңдықпен жасырын кездесу немесе қалыңдығының тойына бөтен адамның кейпінде келу; 4) кейіпкердің күрес (жарыс) үстінде танылуы; 5) туған жерге оралу, бәсекелестерді, күлдарды жазалау; 6) той. Бұл жіктелуден байқалатын жағдай — бірқатар батырлық жырларда осы үш сюжеттің бәрі де бір-бірімен осы қиюласқан рет тәртібімен толық көрінетіндігі. Мәселен, «Қобыланды», «Алпамыс», «Қарабек» жырларында осы үш сюжет тұтас қамтылады. Ал атақты Мұрын жырау жырлаған «Қырымның қырық батыры» сияқты жыр тізбегі негізінен I және II сюжеттерден тұрады. «Дотан», «Құбығұл», «Құламерген», «Жоямерген», т.б. көне эпостар, жоғарыда айтқанымыздай, үйлену, үй-ішін қорғау оқиғаларына құрылатындықтан, олар I сюжеттің төңірегіне топталады. Екі не одан да көп сюжеттердің кіруі (контаминация) Батырлық жырлардың қалыптасуы үшін айрықша қызмет атқарған. Көптеген эпостарда әрбір жеке сюжет өз алдына дербес жырланатындығын да, бір жырда бір-бірімен жалғасып, тұтас баяндалатынын да байқаймыз. Оның үстіне, жеке сюжеттің кеңістік (мекендік) бойынша құрылымы бірдей болып шығады: батырдың мекені — жау елі — батырдың мекені. Жау елінде қаза таппаған батыр өзге елде дүниеге, малға, патшалыққа қызықпай қайтып келеді. Батырлық жырлардың оқиғасына жыршы мен жырау да, тыңдаушы көпшілік те болған шындық деп қарайды. Эпостың оқиғасы «Баяғы заманда», «Бұрынғы өткен заманда», «Ноғайлы заманында» деп көрсетіледі. Бұл батырлар өмір сүрген айрықша бір дәуір, тыңдаушылар мерзіміне ұқсамайтын, елдің бірлігі мен берекесі мол кезең деп түсіндіріледі. Міне, осындай дәуірде өмір сүріп, «ішкенге мас, жегенге тоқ» жүріп жатқан елдің тыныштығын бұзатын жаулар қалмақ, ындыс немесе қызылбас болады. Жыр оқиғасына қозғау салатын да, батырдың үйден шығып, жорыққа аттануына себепші болатын да — осы қалыпты өмірдің бұзылуы. Батыр — бұзылған жағдайды қалпына келтіруші тұлға. Ол жауды жеңіп, әділеттілікті асқақтатып, алғашқы мамыражай дәуірді қайта орнатады. Оқиға өзінің басталған жерінде

аяқталады. Жай ғана емес, тоймен аяқталады. Себебі, халық ұғымында жамандықты жақсылық, жауыздықты қайырымдылық, зорлықты әділдік жеңу—батырдың ерлігімен болатын іс. Ол кезең — айрықша қаһармандық дәуір, батырлар заманы. Той — сол жақсылық атаулының жеңіс мейрамы. Қазақтың Батырлық жырларына негіз болған екі түрлі эпикалық (қаһармандық) дәуір бар: 1) жеке рулар (тайпалар) дәуірі. Мәселен, «Алпамыс жырында — қоңырат, «Қобыланды» эпосында — қыпшақ заманы; 2) ноғайлы дәуірі. Жеке рулар дәуірі жыр тізбегіне (циклына) енбейтін дара тұрған эпостық жырға тән әрі ондай жыр көбіне жоғарыда көрсетілген инварианттың үш сюжетін де қамтиды. Батырлардың жорығын бірнеше рет қайталау, оқиғасын өмірбаяндық жолмен құру арқылы мұндай эпос өзі суреттеп отырған дәуірді мейлінше мол бейнелейді. Мәселен, «Қобыланды», «Алпамыс» жырларында сюжеттердің толықтығын былай қойғанда әлеум. орта, жағдай, ел тіршілігі, біршама нақтылы баяндалады. Ал ноғайлы дәуірі қазақ эпосының тізбекті топтама жыр үлгілерінде көрініс береді. Бұларға қаһарманның дүниеге келуін, балалық шағын, үйлену тарихын толық баяндау тән емес. Бір жырдан кейін бір жыр тізбектеліп, қайта-қайта бір ізбен, бірыңғай өмірбаяндық жолмен баяндалып отырса іш пыстыратын қайталаушылыққа әкеліп соқтырған болар еді. «Қырымның қырық батыры» сияқты орасан зор тізбекті жырды жырлаған атақты Мұрын жырау бұл өзгешелікті өте терең түсінген. Сондықтан да, ол әр батырға тән жеке сюжеттерді (көбіне II және III сюжеттер) іштей барынша ширықтыра отырып, бірер оқиға болса да, оларға бірегейлік қасиет дарытып жырлаған. Батырлық жырлардың құрылымына қатысты осындай ерекшеліктер олардың мезгіл мен мекендік және тізбектік сипатымен тығыз байланысты. Батырлық жырлардың өлең құрылысы, негізінен, табан астында өлең жолдарын суырып салып айтуда, әсіресе, қимыл-қозғалысты, түрлі динамикалық оқиғаларды баяндауда ойнақы, оңтайлы, еркін көсілуге мүмкіндік беретін жеті-сегіз буынды жыр өлшемі.

Тұжырым. Батырлық жырлар, батырлар жыры — ауыз әдебиетіндегі ең бай да көне жанрлардың бірі. Қаһармандық эпос деп те аталады. Батырлық жырлар халық өмірінің тұтас бір дәуірін жан-жақты қамти отырып, сол тарихи кезеңдегі батырлардың сыртқы жауларға қарсы ерлік күресін, ел ішіндегі әлеум. қайшылықтар мен тартыстарды бейнелеп береді. Бірақ онда тарихи оқиғалар тізбегі өмірде болған қалпында емес, жырдың көркемдік шешіміне лайықты өріледі. Бас кейіпкердің жүріс-тұрысына, өзге елге ерлік сапарға шығуына және өз елін жаудан азат етуіне байланысты оқиғалар бір қаһарманның маңына топталып, соның бейнесін ашуға қызмет етеді. Эпос желісі белгілі бір тарихи дәуірге табан тіреп, соны көрсетіп отырғанымен, оған көбіне түрлі заманның оқиғаларын бір қаһарманға теліп жырлап беру тән. Батырлық жырлардың осы өзгешелігіне байланысты ғылыми ортада көптен бері түрлі тұжырымдар орын алып келеді.

Бақылау сұрақтары

1. Батырлар жырына тән сипаттарды мысалдар келтіре отырып, айтыңыз.
2. Батырлар жырының кейіпкерлеріне айналған қандай тарихи тұлғаларды білесіз? Мысалдармен дәлелдеңіз.
3. Кеңестік дәуірде қазақтың батырлар жырын зерттеген әдебиетші-ғалымдардың ғылыми еңбектері?
4. Батырлар жырының ішіндегі ең көне жыр қайсы?
5. «Қобыланды батыр» жырында қандай тарихи оқиғалар көрініс тапқан?
6. Қазақтың батырлар жырын ең алғаш ел аралап, жазып алған ғалымдар?

Оқуға ұсынылған әдебиеттер

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, Ана тілі, 1991. – 288 б.
2. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. Хрестоматия, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Алматы, Рауан. 1990. – 240 б.
3. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. I том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдезұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
4. Қазақ халық әдебиеті. Екі томдық хрестоматия. II том. Құраст. С.Садырбайұлы; жалпы ред.басқ. Қ.Әбдезұлы. Алматы: Қазақ университеті. – 2015. -276 б.
5. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, Мектеп 1974.-380 б.
6. Бердібаев Р. Қазақ эпосы. -Алматы: Ғылым, 1982. -232 б.